

welkom@onzedemocratie.nl

Inleiding

Op veel plaatsen in het land draait de griffier langer mee dan het langst zittende raadslid.

Veel van het collectief geheugen van gemeenteraden is daarmee verzameld op de raadsgriffies: bij de griffiers, bij de raadsadviseurs en bij de commissiegriffiers.

Daarom hebben wij als raadsgriffiers gemeend dit pamflet te moeten maken, een pamflet dat vooral bestemd is voor nieuwe raadsleden, een pamflet dat hen kan ondersteunen bij de start van hun nieuwe functie.

In de afgelopen acht jaar hebben we met vallen en opstaan van alles geleerd over hoe het lokale politieke proces werkt. Hier vertellen wij wat wij in die tijd geleerd hebben en wat wij de (nieuwe) raadsleden als adviseurs te bieden hebben.

Op deze manier willen wij de nieuwe lokale volksvertegenwoordigers laten aanhaken bij de "lokale energie" die in de afgelopen jaren door hun voorgangers is los gemaakt.

En nog steeds geldt daarbij het motto: "maak de politiek zelf en laat je niet belemmeren door structuren".

Onze lokale democratie ontwikkelt zich met kleine stapjes. Maar de veranderingen zijn overal in het land merkbaar en voelbaar.

Hoe staan we er voor

Na bijna twee raadsperiodes kunnen we vaststellen dat de invoering van de nieuwe gemeentewet in 2002 redelijk succesvol kan worden genoemd. De vorig jaar gepubliceerde tussenstand van de 'staat van de dualisering' onderstreept deze conclusie nog eens.

Dat is een compliment aan de gemeenteraadsleden in ons land. Want het is bepaald geen sinecure om na 150 jaar monistisch te zijn geweest, opeens op de duale toer te gaan. Temeer daar hier sprake is van in de dubbele betekenis 'van bovenaf' opgelegde wetgeving. Natuurlijk, ook de lokale democratie kampte met problemen; een revitalisering was noodzakelijk. Maar de dualisering werd dan wel niet helemaal "bei Nacht" dan toch tenminste "bei Nebel" ingevoerd. Gemeenten hadden er in ieder geval niet om gevraagd. Het is daarom een compliment waard aan al die duizenden raadsleden dat ze de handschoen van het Rijk hebben opgepakt.

Natuurlijk gaf die nieuwe rol van de gemeenteraad hier en daar, zeker in het begin, wat problemen. Er werd wel gesproken over duellisering in plaats van dualisering, want zo stonden sommige gemeenteraden en colleges tegenover elkaar.

Het is als in het echte mensenleven: op weg naar volwassenheid doorloopt een ieder de puberteitsfase. En in die fase, de zoektocht naar de eigen volwassen rol, gaat het er dan vooral om zich tegen de ander af te zetten.

Het is een wijdverbreid misverstand dat in die gevallen alleen de gemeenteraden het conflict met hun colleges aangingen. Evenzo vaak konden ook sommige burgemeesters en wethouders maar moeilijk wennen aan de nieuwe verhoudingen.

Sommige raadsleden en sommige collegeleden maakten als het ware een even heftige duale puberteitsfase door.

Dat brengt ons bij een al even verbreid misverstand, namelijk dat de invoering van de nieuwe wet vooral een zaak van de gemeenteraden zou zijn en dat colleges (en de ambtelijke organisaties) een vrijwel passieve rol hadden. Ook dat misverstand is voor een groot deel uit de gemeentelijke wereld geholpen.

Colleges, gesteund door hun ambtelijke organisatie, hebben juist de plicht het politieke debat in en met de gemeenteraad te faciliteren.

Anders gezegd, publieke bestuurders die het openbare debat willen mijden deugen niet voor hun vak. Sterker nog, zij dienen zelfs plezier te hebben in

de openbare discussie.

En dat laatste brengt ons bij een al even groot misverstand, namelijk dat de dualisering de veroorzaker is van de vele "gevallen" wethouders. Heel vaak waren er andere oorzaken dan een conflict met de raad die tot het terugtrekken van wethouders (of zelfs burgemeesters) hebben geleid.

Maar ontegenzeggelijk heeft ook de nieuwe, duale positie van de raad meer wethouders dan vroeger in het nauw gedreven. Dat was trouwens ook precies de bedoeling van de nieuwe gemeentewet: de positie van de lokale volksvertegenwoordiging versterken mede om zo te voorkomen dat politiek-bestuurders zich tot regenten zouden ontwikkelen.

En menig bestuurder heeft in de afgelopen periode gemerkt dat zijn gezag in zijn eigen fractie, in de coalitie en in de voltallige gemeenteraad niet meer vanzelfsprekend is. In die zin kan de toename van het aantal "gevallen" wethouders als gevolg van de invoering van de dualisering als een succes van het laatste worden aangemerkt.

Duidelijke rolverdeling

Eigenlijk sluit dit proces ook aan bij de groeiende argwaan die in de samenleving heerst tegen bestuurlijke eigengereidheid. Hoe dramatisch dat voor betrokkenen in een aantal gevallen ook is geweest.

Kortom de invoering van het dualisme heeft voor een duidelijker rolverdeling gezorgd op gemeentelijk niveau.

Toch mag met dit alles niet de indruk worden gewekt dat de invoering van de nieuwe duale gemeentewet één grote successtory is. Nog lang niet alle doelen zijn bereikt.

Zo blijft de bijna bij voorbaat verloren strijd tussen de deeltijd amateurs (raadsleden) en de voltijd professionals (de colleges) een zorg. En de zuigkracht van de bureaucratie kan ook in de nieuwe verhoudingen maar moeilijk worden weerstaan.

Deze en andere problemen vragen om een nieuwe impuls in de komende raadsperiode.

Zonder te beweren dat alleen raadsleden voor deze nieuwe impuls verantwoordelijk zijn (dat mag uit het voorgaande wel duidelijk zijn geworden), ligt er bij hen wel een specifieke verantwoordelijkheid. Zij kunnen namelijk gezamenlijk als hoogste bestuursorgaan van de gemeente, nieuwe impulsen forceren.

Onze lokale democratie bevindt zich in een transitiefase, ontwikkelt zich met

kleine stapjes. Maar de veranderingen zijn overal in het land merkbaar en voelbaar.

In deze tijd betekent het lid worden van de gemeenteraad niet meer dat je in een bestaande en vastgeroeste structuur stapt. Veel eerder is er sprake van het betreden van een nieuwe ruimte die door de (nieuwe) lokale volksvertegenwoordigers individueel of in gezamenlijkheid naar eigen inzicht ingevuld kan worden. Dat biedt enorme kansen. Boeiend dus om daaraan mee te doen.

De inrichting van de overheid kent verschillende spelers: politici en ambtenaren. De politiek maakt de dienst uit, daartoe door de kiezers gemachtigd. Het ambtelijk systeem is ondergeschikt aan het politieke. Door kennis, deskundigheid en continuïteit heeft de ambtenarij beleidsruimte en daarmee een machtspositie verkregen die op gespannen voet staat met het politieke primaat.

Laat het inwerken in procedures eerst maar zitten; ga op de schouders van je voorgangers staan en geef de lokale democratie wederom een nieuwe impuls.

Zoals gezegd wil dit pamflet de raadsleden ondersteunen die de komende vier jaar de fakkel van de lokale democratie verder moeten dragen.

De Staat van de Democratie

Na de staat van de dualisering is het goed de staat van de democratie onder de loep te nemen. Velen maken zich ongerust over het democratisch gehalte van onze moderne samenleving. Er zou een steeds groter wordende kloof tussen burgers en politici ontstaan, burgers zouden zich afwenden van de politiek en politici zich van de burgers.

Gemeenteraden staan heel dicht bij de lokale samenleving. De gemeenteraad gaat over al die zaken die mensen in hun directe leefwereld bezighoudt, zorgen baart of kansen biedt. In hun eigen leven, in hun eigen straat of in hun eigen wijk.

Gemeentelijke politiek leert ons dat we over onze eigen samenleving en over de manier waarop we die inrichten, samen keuzes moeten maken. Gemeentelijke politiek is als het ware een zoektocht naar standpunten en visies om vervolgens die laatste in dialoog met elkaar te confronteren en aan te scherpen.

De lokale democratie is als het ware het resultaat van de overtuiging dat daarna in gezamenlijkheid een besluit over acties en afspraken worden gemaakt en wel op zo'n manier dat die uitkomst voor iedereen begrijpelijk en herkenbaar is.

De grote waarde van de lokale democratie is dat je samen conflicten oplost en daarmee de kwaliteit van de samenleving verbetert. Dat democratische gehalte bepaalt in hoge mate de kwaliteit van de lokale samenleving.

En raadsleden zijn de hoofdrolspelers op het toneel van onze democratie. Feit is dat de individualisering, de mondialisering, de rol van de (nieuwe) media en de neoliberale tucht van markt de samenleving hebben veranderd met uiteraard consequenties voor het politieke landschap en het functioneren van de democratie. Door te suggereren dat de democratie op het spel staat, gaat echter wel wat ver en veronderstelt dat die democratie er jaren geleden heel wat beter bijstond. Hier passen toch wel degelijk een paar kanttekeningen.

Nu gaf de zuilenmaatschappij van de vijftiger jaren van de vorige eeuw uiteraard meer saamhorigheidsgevoel bij groepen in de samenleving. Maar of daarmee de democratie nu echt werd gediend? Men was lid van de 'Rode Familie', luisterde naar de VARA, las Het Vrije Volk en ging naar de Openbare School. Ouders stemden PvdA en dus later de kinderen ook. Maar of de laatsten dat nu echt uit vrije keuze deden? Men was katholiek, luisterde naar de KRO en las de Volkskrant. Ouders stemden KVP en dus de kinderen later

Ouders stemden KVP en dus kinderen later ook.

ook. Je zou toen trouwens niet anders durven, want de bisschoppen spraken hel en verdoemenis uit over de katholieken die het waagden op de PvdA te stemmen.

Met andere woorden of het democratisch gehalte van onze samenleving toen zo veel groter was dan nu is maar zeer de vraag.

In die zin is er dus geen enkele reden terug te verlangen naar de tijden van weleer.

Een ander punt van kritiek op de huidige politiek is ook dat het nu vooral personen zijn die het succes van een politieke partij bepalen en minder de partijprogramma's. De media zouden daarbij een cruciale rol vervullen. Maar of dat vroeger zo veel anders was?

Rol media

Natuurlijk is de variatie en veelheid aan media toegenomen. Maar de impact van die ene verplichte dagelijkse (partij)krant en de boodschap van de eigen radio-omroep (en voor velen ook de boodschap van de kerk) moeten we bepaald niet onderschatten. En ook daarin speelden partijvoormannen een grote rol. Het is bekend dat Drees van de PvdA destijds een verkiezing won van de VVD-er Oud enkel en alleen omdat het uiterlijk van Drees meer aan de zorgzame vader deed denken dan het gezicht van de wat afstandelijker Oud.

Met andere woorden suggereren dat de tijden in deze zin wel heel erg veranderd zijn gaat ook wat ver.

Personificatie heeft in de politiek altijd een rol gespeeld en daarbij hebben de media een bepaald niet te onderschatten ondersteunende rol vervuld.

Misschien vroeger nog wel meer, omdat in tijden van verzuiling politieke partijen over hun eigen machtige communicatiemiddelen beschikten.

In tegenstelling tot nu, waar politici het slechts met de eigen partijblaadjes, digitale nieuwsbrieven en weblogs moeten doen die meestal alleen maar worden gelezen door partijgenoten die zelf ook een politieke functie vervullen.

Daarmee willen we het probleem van de huidige media in relatie tot de politiek allerminst ontkennen. Omdat de media geen vanzelfsprekende aanhang meer hebben, moeten ze vechten om de aandacht van de individuele consument. Meer dan ooit ervaren we thans dat media niet alleen een sociale institutie zijn met een maatschappelijke taak, maar ook een industrie die winst moet maken. Het gevolg is dat het nieuws steeds meer doordrenkt

raakt met amusement en emotie. Ook voor de politiek heeft dat nadelige gevolgen. Ergens hebben de media besloten dat politiek een 'dirty game' is, gespeeld door onoprechte mensen die er op uit zijn de burger te bedriegen en die dus niet anders dan wantrouwen verdienen.

Dat georganiseerde wantrouwen in combinatie met de jacht op nieuwe lezers en kijkers heeft van de media als het ware een monster gemaakt met een onstilbare honger naar conflict, schandaal, ruzies, rellen en mislukkingen.

Het gevaar van deze medialogica is dat burgers het vertrouwen in de politiek dreigen te verliezen. Hoger opgeleide burgers raken daardoor gevangen in een cynismespiraal en lager opgeleiden worden verbitterd, omdat de overheid in hun ogen niet in staat is problemen op te lossen.

Moderne journalisten mogen dan gevangen zitten in het commerciële net van de huidige media, met alle gevolgen van hun benadering van de politiek tot gevolg, de oude journalist geworteld in de zuilen was ook een tamelijk beklemmend fenomeen.

De laatste droeg ook weinig bij tot het politieke debat, waar hij of zij toch bovenal de spreekbuis van de politieke partijleiders was.

Wat je wel van die tijd kunt zeggen is dat mensen toen het gevoel hadden ergens bij te horen, bij een beweging en een politieke partij die richting gaven aan het bestaan.

Moderne journalisten hebben het eliteverbond met de politiek terecht verbroken, maar dat neemt niet weg dat ze ook dienen te beseffen dat ze een maatschappelijke functie hebben die verder reikt dan vol verbazing te praten en te schrijven over de soaps die ze heel vaak zelf gecreëerd hebben.

Minder gezag

De secularisatie en de daarmee samenvallende individualisering hebben de zuilensamenleving danig verbrokken en de politieke partijen van hun ideologieën ontdaan. Dat heeft ook gevolgen voor de positie van raadsleden. Hun gezag is niet meer zo groot als vroeger, omdat het niet langer vanzelfsprekend is gezamenlijk naar oplossingen voor de inrichting van de samenleving te zoeken.

De paradox is dat we thans in een samenleving met grote onzekerheden verkeren en grote groepen juist nu dat saamhorigheidsgevoel ontberen.

Dat bewijst mede het zoekgedrag van grote groepen kiezers.

Gevoel is een belangrijke ingang om bij het verstand te komen. De zojuist geschetste ontwikkeling van het wegvallen van de instituties en het proces

van verdergaande individualisering doet mensen naar nieuwe gevoelsensaties zoeken. De gevestigde politieke partijen bieden lang niet altijd dat veilige onderdak in een samenleving waarin de hele wereld letterlijk en figuurlijk op ons af komt. Sterker nog, gevestigde politieke partijen worden (mede)verantwoordelijk gesteld voor al die invloeden van buitenaf. "Dus worden andere wegen gezocht naar collectieve beleving. We nemen massaal afscheid van een volkszanger, we vechten als hooligans samen op leven en dood en we gaan ons in Extravaganza te buiten in de Gay-parade en zitten massaal maar ingetogen bij het Prinsengrachtconcert", schreef Docters van Leeuwen nog onlangs.

En voorzover deze burgers zich niet constant in dat massale gevoel kunnen wentelen, zoeken ze naar saamhorigheidsgevoel op kleine schaal door zich op het gezin, de familie en de buurt te richten.

Mondialisering is misschien gewenst en waarschijnlijk onvermijdelijk, maar als schaalvergroting niet tegelijkertijd gepaard gaat met schaalverkleining raakt de menselijke maat zoek en dat leidt per definitie tot erosie van de publieke zaak.

De paradox is dat geëmancipeerde burgers het niet pikken dat beslissingen steeds verder van hun weg en daardoor voor een deel ondoorzichtiger worden genomen.

Dichtst bij burger

Dit gegeven is voor de gemeentepolitiek van eminent belang. Immers de gemeente is de overheid die het dichtst bij de burgers staat.

Ten opzichte van Den Haag, Brussel of Washington is de gemeentelijke overheid de kampioen schaalverkleining! Een conclusie die heel richtinggevend zou kunnen zijn voor de lokale politiek van de toekomst.

In dit verband vraagt ook nog het neoliberale dogma de aandacht dat de markt in vele gevallen boven de staat heeft verheven, met als gevolg functien en statusverlies van de overheid en politici. En dan durven sommigen (waaronder ook politici en ambtenaren!) nog te spreken over de overheid als een bedrijf. Maar het nieuwe korps van overheidsmanagers beseft onvoldoende dat de burger tegenover de staat democratie veronderstelt en de klant tegenover de bureaucratie geenszins. De calculerende burger is daarmee ook een product van de calculerende overheid waarin meten het "alweten" is. (Een ambtenaar: "We zouden eigenlijk geen trouwerijen meer moeten doen, omdat we daarop verlies leiden").

Speciale aandacht verdient nog het fenomeen van de juridisering van de samenleving. Het recht op beroep tegen overheidsbeslissingen was bedoeld als een instrument van rechtsbescherming van de burger tegen de almachtige overheid. Het wordt daarentegen nu vaak gebruikt door burgers en organisaties om alsnog hun gelijk te krijgen als de democratische afweging van belangen ze niet bevalt. Dat leidt tot verstikkende regelgeving te meer omdat het aansluit bij één van de negatieve aspecten van de bureaucratie, namelijk voor iedere uitzondering een algemene regel bedenken.

Waar gezond verstand het in een samenleving laat afweten is bureaucratie het gevolg. Al past het ook hier nog wel op de paradox te wijzen dat de geëmancipeerde burger vaak de neiging heeft voor zichzelf de als paternalistisch ervaren regeltjes af te wijzen, maar ze graag gehandhaafd ziet als anderen minder gewenst gedrag vertonen.

Discussie openhouden

Het is duidelijk, we zitten thans in een fase waarin de democratie nieuwe impulsen nodig heeft. Daarbij zijn de kansen op succes voor gemeenten het grootst, waar deze overheid het meest burger nabij is.

Daarom zullen juist gemeenteraden zich moeten zien als hoeder van de democratie. Laten we ten volle beseffen dat de democratie de enige maatschappelijke orde is die elke discussie openhoudt. En laten we ons ook goed doordringen van de gedachte dat de democratie pas dan levend blijft als er ruimte over blijft voor andere opvattingen, voor meningverschillen, voor discussie.

Een vitale democratie kan niet zonder partijdigheid.

Juist in een periode van economische crisis gaat het er niet alleen om, en misschien zelfs niet in de eerste plaats, of de economie sterk genoeg is, maar hoe sterk de democratische rechtsorde is.

Het gaat niet aan in een 'veelpartijenland' het compromis af te wijzen. Maar een democratie dreigt wel het draagvlak te verliezen als politici zich niet blijvend verantwoorden naar de samenleving.

De Staat van de Politiek

Politiek is mensenwerk en kent derhalve de spreekwoordelijke fouten. Maar minachting voor de politiek of prestigeverlies van de politiek zijn funest voor het democratisch gehalte van een samenleving. Verbijsterend is het soms te moeten vaststellen dat ook politici zelf soms niet nalaten de betekenis van het politieke primaat in twijfel te trekken.

Politiek kent zijn ontstaan in het oude Griekenland en is geworteld in de burgerlijke samenleving. Politiek gaat in feite om morele kwesties die om een besluit of oplossing vragen omdat er anders sociale problemen ontstaan. Het gaat in de politiek bijna altijd om dat morele vraagstuk en niet om de beleidsnota die voorligt.

In Nederland kennen wij het stelsel van representatie. Dat betekent dat enkelen namens allen de bevoegdheid hebben beslissingen te nemen die de samenleving aangaan. Wij kennen niet het zuiver systeem van representatie omdat de verkiezing loopt via partijlijnen.

De laatste tijd is er in toenemende mate aandacht voor de stem van het volk, om zo te voorkomen dat een elite het volk overheerst. Vrijwel alle partijen houden een pleidooi voor meer invloed van het volk. Er zijn zelfs nieuwe partijen ontstaan die zich bij voorkeur richten op wat er in (delen van) de samenleving speelt. Vaak krijgen deze nieuwe partijen het etiket van populisme opgeplakt.

Bureaucratisering en professionalisering van de politiek maken dat het politieke bestuur voor velen niet meer herkenbaar is als de plaats voor afweging van belangen en opvattingen.

Als we al spreken over de kloof tussen de vertegenwoordigende politiek en de burgers dan zit dat vooral in het feit dat burgers zich onvoldoende gerepresenteerd weten.

Dan ontstaat er ruimte voor populisme, want dat is nu eenmaal altijd het ventiel voor het gebrek aan representatie.

Menno ter Braak schreef in 1937: "Rancune en ressentiment, heimelijke wrok, opgekropt haatgevoel en een verlangen naar wraak zijn slechte inspiratiebronnen voor politieke keuzen". We kennen ze in onze samenleving de 'onttoverde' burgers, burgers die kwaad zijn, de groep die zich in de steek gelaten voelt, de mensen die achterdochtig zijn. Zij zijn ook niet geïnteresseerd in co-producties van beleid. Toch willen ze wel serieus genomen worden.

Hoe heeft dat gebrek aan gevoel van representatie kunnen ontstaan? We spraken al eerder over de geëmancipeerde burger die voor een deel zelf zijn leef- en woonomgeving wil vormgeven en niet alles aan politici wil overlaten. Maar helemaal eenduidig is het ook weer niet. Er zijn burgers die het wel prima vinden dat de overheid allerlei dingen regelt die voor de (lokale) samenleving van belang zijn, waar zij zelf het hoofd niet hoeven over te breken. Ook hier bestaat de paradox dat burgers enerzijds de politiek verwijten dat ze zonder naar burgers te luisteren beslissingen neemt, om vervolgens politici slappe knieën toe te schrijven als ze hun besluit uitstellen omdat ze eerst betrokkenen willen horen.

Zuigende bureaucratie

Ontegengesteld is ook de consensuspolitiek die over het algemeen in ons land wordt bedreven een hinderpaal. Politieke partijen zoeken meer de afstemming met elkaar dan met de achterliggende samenleving. De energie en tijd die dat kost gaat vaak ten koste van de aandacht voor het uitdragen van de eigen politieke opvattingen, het horen van derden en voor de verantwoording naar de samenleving voor de in de consensus bereikte overeenkomst.

De verdere professionalisering van de politiek is daarmee debet aan. De zuigende werking van de bureaucratie en de neiging reeds op voorhand de politieke consensus op te zoeken (dat laatste als vast onderdeel van het politieke systeem) leiden tot vervreemding van de samenleving. Want de agendering van de bureaucratie is meestal niet de maatschappelijke agenda. Wat opvalt is dat in veel gemeenten de verkiezingen een bijna hinderlijke onderbreking van de ambtelijk-bestuurlijke agenda zijn. Overdrachtsdossiers van colleges en lokale memoranda van de ambtelijke organisatie geven aan wat aan lopende beleidstrajecten, uitvoeringsprogramma's, plannen en projecten moet worden gecontinueerd. Waar 'de burger aan zet is' dient de kiezer maximale ruimte te hebben om de politiek op het spoor te houden dan wel voor nieuwe wegen te kiezen. Niet de bureaucratie van bestaande plannen, bestaand beleid en professionele opvattingen dienen leidend te zijn voor coalitie-akkoorden en collegeprogramma's, maar het primaat van de politiek, gebaseerd op het mandaat van de kiezers. Bureaucratie kan worden bestreden met vragen als: wat is onontkoombaar? wat moet? en wat is juridisch hard? Met andere woorden, nieuwe raadsleden dienen tenminste de kans te krijgen bepaalde zaken te

heroverwegen.

Politieke partijen zijn er voor idealen te verwoorden.

Een kenmerk van onze democratie is dat ze bestaat uit lekenbestuurders. "Leek" betekent van oudsher "behorend tot het volk". Vaak wordt dit woord als een belediging opgevat, maar het benadrukt dat politici geen materie-deskundigheid hoeven te hebben. Zij moeten voeling hebben met wat er in de maatschappij leeft, ze moeten goed kunnen kijken en luisteren en ze moeten beschikken over levenswijsheid. Feiten en deskundigheid kunnen ze bij anderen halen; de afweging van morele thema's hoort thuis bij mensen die onderdeel van de samenleving zijn en gekozen zijn door mensen uit die maatschappij.

Professionalisering van volksvertegenwoordigers gericht op het bijbrengen van veel feitelijke kennis zal het lekenbestuur eerder afleiden van hun opdracht dan daaraan bijdragen.

Het gaat niet aan in een 'veelpartijenland' het compromis af te wijzen.

Maar een democratie dreigt wel het draagvlak te verliezen als politici zich niet blijvend verantwoorden naar de samenleving. Als dat op een goede wijze gebeurt worden politieke beslissingen wel degelijk aanvaard als een legitieme en betrouwbare afweging van belangen.

Over professionalisering van de politiek gesproken. Bijna geen politieke bestuurder ontkomt er aan na de eerste weken van aantreden meegezogen te worden in de bureaucratie, het verlengstuk te worden van zijn of haar dienst, ja een soort van handelsreiziger te worden in de producten van de ambtelijke organisatie.

Niet zonder burgers

De samenleving is in de loop der jaren ingewikkelder geworden en daardoor steeds moeilijker te overzien. Dat geldt niet alleen voor de burgers, maar ook voor de overheid. Veranderingen in de samenleving kunnen al lang niet meer door de overheid alleen geschieden. De zogenaamde verticale manier van invloed uitoefenen door de overheid "bij wet en budget" heeft echt z'n langste tijd gehad.

Voor de inrichting van de samenleving heeft de overheid partners nodig, daar zijn burgers bij nodig.

Vroeger kon de politiek daarbij een beroep doen op het maatschappelijk middenveld. Maar die bestaat in de oude samenstelling niet meer, dus zal er naar andere wegen moeten worden gezocht.

In ieder geval moeten politieke partijen verbanden leggen met de dragers van de niet-formele alledaagse democratie, de meer directe democratie op buurt- en straatniveau.

Het WRR-rapport "Vertrouwen in de buurt" leert ons dat politici onderkennen dat maatschappelijke initiatieven op wijk-, buurt- en straatniveau van waarde zijn. De valkuil waar Winsemius c.s. voor waarschuwen is dat het vervolgens overnemen of adopteren van deze initiatieven door de politiek ze in de kiem doet smoren. De kunst is om initiatieven te herkennen, te erkennen en te faciliteren. Het is vervolgens aan de politici om de opbrengst van deze initiatieven te benutten, te benoemen en te waarderen in het beleid. Een recente publicatie van gemeenteraadslid Bert Euser leert ons dat sinds 2002 800 nieuwe lokale partijen zijn toegetreden tot de gemeentelijke politiek; bijna twee per gemeente. Zijn onderzoek leert ons wat deze partijen bindt "het vermogen om initiatieven uit de gemeenschap serieus te nemen". Soms kunnen ook one-issue-bewegingen voor een deel als een herziene versie van het maatschappelijk middenveld worden beschouwd.

Met andere woorden: een permanente dialoog met de samenleving is voor een levende democratie onvermijdelijk.

Dat wil allermintst zeggen dat de politiek daarmee verwordt tot een spelletje "u roept en wij draaien". Dialoog betekent niet dat politici enkel kunnen varen op het kompas van de burgers. Dat kan vaak ook niet, omdat belangen even vaak met elkaar botsen. Er moet wel degelijk leiding worden gegeven aan politieke keuzes. Want waar veel mensen meepraten moeten ergens knopen worden doorgehakt.

De overheid moet op gezette tijden ook "nee" durven zeggen. In de dialoog wordt dat "nee" vaker door burgers begrepen en voorkomt daarmee verdergaande juridisering waar eerder op is gewezen.

De Nieuwe Gemeenteraad.

Zo vooraf aan de start van een nieuwe raadsperiode is het goed ons op de consequenties van het voorafgaande te bezinnen. Er is werk aan de winkel; sterker nog, het is alle hens aan dek om de (lokale) democratie levend te houden. Er zijn kansen volop, maar dan moeten we ook willen leren van het voorafgaande.

Democratie is discussie over opvattingen en discussie over bereikte overeenkomsten. Tenslotte kunnen we niet discussiëren tot de dood er op volgt. Er moeten van tijd tot tijd knopen worden door gehakt. Voor politici geldt dat het hun tweede natuur dient te zijn zich over de genomen besluiten te verantwoorden. Politici en met name politiek bestuurders zouden zich daar veel meer bewust van moeten zijn.

Sommige colleges ervaren gemeenteraden als lastige hobbels die nu eenmaal genomen moeten worden.

In deze gemeenten is er een disbalans tussen politiek en bestuur. Dat heeft in de eerste plaats te maken met de ruimte die gemeenteraden aan colleges geven om zich zelfstandig en los van de politieke kaders te bewegen. In de tweede plaats heeft het te maken met het benoemen van wethouders uit de raad; vaak lijsttrekkers en soms de beste jongens en meisjes uit de politieke klas. Een kwaliteitsaspect dus.

Raad is hoofd

Ervaringen in andere gemeenten leren dat raadsleden zelf aan het stuur zitten. Daarbij is het van belang dat de gemeenteraad - tegen zijn wezen in - zich bij tijd en wijle ook als collectief presenteert of manifesteert. Strepen trekken in het zand: de raad is het hoofd van de gemeente: tot hier en niet verder!

Raadsleden (van de coalitie en de oppositie) hebben het recht op informatie, op het stellen van vragen en op het aan de orde stellen van wat de samenleving en politiek bezighoudt. Niet in alle, maar wel in de belangrijke, beïnvloedbare dossiers moet het gemeentehuis, het stadhuis, het provinciehuis of het Binnenhof soms sidderen.

Voor politieke bestuurders die het politieke debat mijden is geen plaats.

De volksvertegenwoordiging als behartiger van het democratisch belang voert permanent die discussie om te voorkomen dat politieke bestuurders regenten worden.

Sommige colleges ervaren gemeenteraden als lastige hobbels die nu eenmaal genomen moeten worden.

In die zin dient er in een gemeenteraad altijd sprake te zijn van een dosis georganiseerd wantrouwen. Dat wordt overigens nogal eens verkeerd uitgelegd. De zoveelste paradox is namelijk dat een democratie niet functioneert als er geen basis van vertrouwen is tussen volksvertegenwoordigers en hun bestuurders. Juist uitgaande van dit voorwaardelijk vertrouwen, zit er niets anders op dan het wantrouwen te organiseren. Immers was er sprake van wantrouwen was het organiseren er van niet nodig.

Voorwaarde tot een politieke discussie is wel dat politici opvattingen hebben. Over de dialoog met de samenleving hebben we het reeds gehad, maar het is een misverstand te veronderstellen dat politieke partijen alleen maar 'een oor' voor de samenleving en hun burgers dienen te hebben. Burgers vragen politici ook om een mond.

Met andere woorden, het is van belang dat politieke partijen zich meer programmatisch profileren, zich herkenbaarder opstellen als vertolker van bepaalde belangen, opvattingen, emoties, smaken en visies.

Want, we schreven het al eerder, een vitale democratie kan niet zonder partijdigheid.

Politici zijn niet de managers van het overheidsbedrijf, maar de vertegenwoordigers van opvattingen en visies uit de samenleving.

Dat veel partijen in ideologisch opzicht in de draaikolk van het politieke midden zijn geraakt heeft zonder enige twijfel ook bijgedragen aan de verzwakking van de band tussen politieke partijen en de samenleving.

Politieke herkenbaarheid geeft daarentegen juist binding met mensen; dus is het onderscheid in eerste instantie belangrijker dan de overeenkomst.

Het is aan de politieke bestuurders dat politieke debat in de gemeenteraad te faciliteren. Iedereen weet dat als een clubje amateurs voetbalt tegen een team van professionals, de eersten nooit op techniek van de laatsten kunnen winnen.

Dus moeten de amateurs het van teamgeest, vechtlust, creativiteit of van andere niet puur technische zaken hebben om de wedstrijd eventueel te kunnen winnen.

Is het dan niet vreemd dat iedereen dit inzicht vergeten schijnt als het om de invloed van volksvertegenwoordigers op lokaal niveau (en op landelijk ook trouwens) gaat. Te vaak storten zij zich als amateur in deeltijd in een bij voorbaat verloren wedstrijd met de full-time professionals over de technische inhoud van raadsvoorstellen.

En dat leidt tot een pseudo technisch deskundologen debat waarin burgers

zich vaak op geen enkele manier meer herkennen.

Raadsleden die het zoeken in de deskundigheid van anderen, volksvertegenwoordigers als stedenbouwkundigen, als onderwijskundigen, als boekhouders of als accountants, zij verliezen het altijd op punten van de echte professionals.

Invloedrijke politici stellen zich daarom ook veel eerder proces-gericht dan produkt-gericht op. Een visie is daarin eerder een kompas dan een blauwdruk.

Die nadruk op de proceskant is ook van belang vanwege de al eerder aangevoerde reden dat de politiek het niet alleen kan. Burgers en organisaties zijn nodig om veranderingen in de samenleving te realiseren.

Dat betekent in heel veel gevallen, om de dialoog open te houden en om van iedere expertise en opvatting voordeel te kunnen hebben, dat de politiek eerder met problemen dan met oplossingen richting de samenleving moet, dat de politiek eerder een richting voor de oplossingen aangeeft, dan de panklare oplossing zelf. Want de dialoog met de samenleving beperkt zich in dat geval maar al te vaak tot een 'slikken-of-stikken' inspraak. En burgers hoeven dat maar één keer mee te maken om zich definitief van de politiek af te wenden.

Kompas met gevoel

Het gaat dus in de politiek eerder om een kompas met gevoel voor richting dan voor een blauwdruk met pasklare oplossingen.

Dat doet overigens niet alleen recht aan de positie van burgers en organisaties, maar is ook een antwoord op de snel veranderende samenleving. Politieke programma's, in de zin van blauwdrukken, vaststellen voor de komende vier jaar blijken in de praktijk vaak niet te werken, omdat in tussentijd de omstandigheden zijn gewijzigd. Het meest pregnante voorbeeld was de regeringsverklaring bij de start van het parlementaire jaar 2008-2009 toen op dat zelfde moment eigenlijk al duidelijk werd dat de economische crisis ook aan Nederland niet voorbij zou gaan.

Dit werpt trouwens ook een nieuw licht op wat over het algemeen in negatieve zin "incidenten" politiek wordt genoemd. In een samenleving komen nu eenmaal incidenten voor, incidenten die overigens vaak het gevoel van burgers raken. Herinnert u zich nog dat het gevoel een belangrijke ingang is om bij het verstand te komen? Dan is het vreemd dat de politiek net doet of er niets aan de hand is. De hele stad of het hele dorp is in rep en roer over

één of ander voorval en de politiek laat het afweten, omdat de waan van de dag bij beroepspolitici in een kwaad daglicht staat.

Tenslotte moet nog gewezen op het feit dat de gemeenteraad het hoogste bestuursorgaan van de gemeente is, maar wel het bestuursorgaan dat zich kenmerkt door de politieke verdeeldheid. Het college wordt immers geacht met één mond te spreken. En zolang de burgemeester niet aan een meervoudige persoonlijkheidsstoornis lijdt, mag er ook bij haar of hem van worden uitgegaan dat er met één mond wordt gesproken.

Zo niet de gemeenteraad dus als arena van botsende belangen en opvattingen.

Dat betekent dat een belangrijk deel van het raadsdebat een interne zoektocht is, die begint bij het onderzoeken van de verschillen en het op basis hiervan bereiken van meerderheden. Dat kost tijd voor debat en nader overleg. Velen dreigen dat wel eens te vergeten.

Raadsleden doen dan slechts hun zegje of debatteren in hoofdzaak met het college en dan worden de stemmen geteld.

Het is nog eens goed hier vast te stellen dat het college eigenlijk niets anders is dan een door de meerderheid van de raad aangewezen dagelijks bestuur. Dat niet alleen, zoals de naam al zegt, dagelijks de gemeente bestuurt, maar ook de raadsbesluiten voorbereidt.

Als de besluiten in concept door het college aan de raad zijn aangeboden, is het dus in eerste instantie aan de gemeenteraadsleden zelf daarover onderling een discussie te beginnen. Natuurlijk kunnen ook wethouders in een raadsvergadering het woord krijgen, maar te vaak hebben zij in deze vergadering, waarin zij te gast zijn, het hoogste woord! Het is overigens altijd de raad zelf die hen deze ruimte biedt.

De grote zuigkracht van de bureaucratie.

Het nieuwe raadslid

Uit het voorgaande kunnen al een aantal valkuilen voor raadsleden worden getraceerd, die niet alleen de gemeenteraad op structurele achterstand van het college zetten, maar ook het werk van raadslid onaantrekkelijk maken.

1. De grote zuigkracht van de bureaucratie

(Grote) ambtelijke organisaties zijn machtig: door hun specialisme en het feit dat ze full-time met de materie bezig zijn. Dat heeft consequenties naar inhoud en aard van het politieke debat.

Ambtenaren, en zeker de hoog opgeleide, hebben vaak geen scholing gehad om het politieke debat te stimuleren. Zij schrijven hun beleidsnota's als het ware in de vorm van een scriptie waarbij hun (virtuele) hoogleraar nog steeds over de schouder meekijkt om de vakspecifieke kwaliteit te bewaken. Het grootste gevaar dat raadsleden overkomt, is dat ze de wedstrijd met deze specialisten aangaan. Het gevolg is dat raadsleden het ambtelijk taalgebruik overnemen en denken dat ze in aanzien stijgen als ze het vakjargon spreken. Maar in deze bij voorbaat verloren wedstrijd blijven die raadsleden radeloos, reddeloos en redeloos achter op het strijdperk. Onbegrepen door sommige collega raadsleden, door collegeleden, door ambtenaren en wat het ergst van al is, onbegrepen door de burger.

Gemeenteraden moeten ook aandurven onleesbare stukken voor behandeling te weigeren.

Voor alle duidelijkheid: de bureaucratie heeft ook vele goede kanten. Het is een niet onbelangrijke fenomeen in het streven naar gelijkgerechtigheid en gelijkwaardigheid in een samenleving. Maar daarom kenmerkt het de bureaucratie ook dat het bij elke oplossing minstens twee nieuwe problemen onderkent. Gevoegd bij de eerder gemelde juridisering van de samenleving leidt dat in veel gevallen tot omvangrijke, ingewikkelde raadsvoorstellen waarin alles tot in detail is uitgewerkt. Een voorbeeld: toen een dergelijk uitgebreid raadsvoorstel over de brandveiligheid in een wijk (voorbereid door een grote professionele organisatie, inclusief brandweer) in een raad werd besproken vroeg één van de raadsleden of er ook aan gedacht was dat brandweerauto's in de brandgangen pasten. Dat is een voorbeeld van een raadslid dat op het niveau van het werkoverleg van de brandweeralien politiek denkt te bedrijven. Maar het toont ook aan dat hier een raadsvoorstel voorlag dat inderdaad eerder een stuk voor dat werkoverleg was dan dat het

een politiek debat over brandveiligheid stimuleerde.

Het gaat echter niet alleen om de inhoud. Ook de aard van de politiek dreigt gevaar te lopen als de agenda voor het overgrote deel door de ambtelijke organisatie wordt bepaald.

Overleg met het college over de toekomstige politieke agenda van de (nabije) toekomst is voorwaarde om er voor te zorgen dat de raad met name spreekt over onderwerpen die de raad van belang vindt. Dat kan uiteraard ook door middel van een initiatiefvoorstel of het aanvragen van een interpellatiedebat, maar in de meeste gevallen zal ook hier de ambtelijke organisatie de voorstellen moeten voorbereiden. Voor een deel zullen die afspraken tussen college en gemeenteraad in het presidium aan de orde komen.

Maar minstens van even groot belang is het contact dat wethouders met raadsleden hebben: met hun eigen fracties, maar zeker ook met de andere. Om zo te weten wat er in de raad leeft qua onderwerpen, qua politieke prioriteiten en qua politieke visies.

In het verleden is er wel eens al te krampachtig omgegaan met het dualistische verbod op overleg tussen wethouders en fracties. Begrijpelijk was dat overigens wel, heel wat wethouders waren er in dat overleg op uit elk politiek debat bij voorbaat dood te slaan.

Deze valkuil van de bureaucratie kan door gemeenteraadsleden voor een deel vermeden worden door goed contact met de samenleving te houden en soms ook extern informatie in te winnen van belanghebbenden en experts. Vormen van directe democratie, de politieke markt, de hoorzittingen en expertmeetings of werkbezoeken zijn een paar voorbeelden waardoor raadsleden een verbinding kunnen leggen tussen de politieke agenda en de samenleving.

2. Valkuil van de overladen agenda

Vaak stellen raadsleden dat ze aan al deze externe activiteiten niet toekomen, omdat ze steeds maar weer opnieuw het gemeentehuis in worden gezogen: de tweede valkuil is de omvang van de onderwerpen waarover raadsleden geacht worden een opvatting te hebben.

Daarbij komen twee aspecten samen: a) het idee van raadsleden dat ze zichtbaar worden en/of verplicht zijn door overal een opvatting over te hebben b) het idee dat alles wat besproken wordt beïnvloedbaar is.

ad a) Ook hier is sprake van een paradox: namelijk over des te meer onderwerpen de politicus een opvatting ventileert, des te meer onzichtbaar

hij wordt. Ook hier geldt dat zich “der Meister in der Beschränkung” loont. Wees dus selectief in de onderwerpen waarop je je als politicus en partij wenst te profileren. En houdt dus de woordvoering beperkt op die onderwerpen die in de eigen politieke visie er minder toe doen. Indien men een door het college gedaan voorstel niet wenst te veranderen, kan meestal een korte 1-minuut interventie volstaan.

Met andere woorden is de kans groot dat de eigen politieke woordvoering in de krant komt, leidt tot een beter inzicht of tot veranderingen in het voorstel, dan is het goed. Zo niet, vermors dan geen spreektijd.

ad b) Probeer te zoeken naar die onderwerpen waarop je als raadslid invloed kunt uitoefenen. Ongeveer 70 % van de taken van de gemeenten kunnen gerekend worden tot het zogenaamd mechanisch medebewind. Er is nagenoeg geen enkele politiek-bestuurlijke ruimte op dit deel van gemeentelijke taken. Alleen bij de rekening kan dan bijvoorbeeld worden vastgesteld of deze taken naar behoren zijn uitgevoerd.

Dan is er nog ongeveer 30% over aan gemeentelijke taken waarop ofwel sprake van medebewind of zelfs autonomie. Het zou ook een einde maken aan de oeverloze discussie over het tijdgebrek van raadsleden. Het is immers al een belangrijke oplossing als gemeenteraadsleden hun werkzaamheden voornamelijk zouden beperken tot die onderdelen van gemeentelijke taken waarop ook daadwerkelijk invloed mogelijk is.

3. De valkuil van de wet van klets

Hierboven bespraken we reeds het fenomeen dat veel raadsleden het idee hebben overal een opvatting over te moeten hebben onder het motto: het onderwerp is geagendeerd en dus wordt er woordvoering verwacht. Sommigen vergeten daarbij dat het politieke debat de al eerder genoemde zoektocht naar raadsmeerderheden dient te zijn en blijven dan steken in een soort van getuigenispolitiek. “Ik heb mijn zegje gezegd, en wat er verder met het voorstel gebeurt interesseert me eigenlijk niet”.

Het klinkt absurd, maar als je naar sommige woordvoeringen luistert dan wordt die indruk wel gewekt.

Een ander fenomeen is de associatie. De ene opmerking lokt een andere uit en langzaam en zeker begint het politieke debat eerder op een gezellig verjaardagspartijtje te lijken dan op een politieke strijd van belangentegstellingen en -overeenkomsten.

Als het zoeken naar een eigen opvatting over een onderwerp niet lukt,

Valkuil van de overladen agenda.

denken sommige politici dat zij kunnen schitteren als de knapste leerling van de klas. Ze geven blijk de stukken goed te hebben gelezen door veel vragen aan het college te stellen en hier en daar op fouten in de tekst te wijzen. Het politieke debat verwordt tot een lesje overhoren maar dan wel met de wethouder als leraar en het raadslid als leerling.

Het zijn zeker allemaal menselijke trekjes en ook raadsleden zijn tenslotte maar mensen. Maar enkel en alleen getuigenispolitiek bedrijven, het idee op alle punten woordvoering te moeten doen, zonder eigen politieke agenda in de gaten te houden al associërend het debat in te gaan en door veel vragen te stellen (waarvan de meeste antwoorden overigens voorspelbaar zijn) wordt er veel vergadertijd vermorst.

4. De valkuil van de plaatselijke pers

De animo bij journalisten om een raadsdebat te volgen en een samenvatting van standpunten van partijen te geven is er nauwelijks meer. Als gevolg van de commercialisering van de media is het publiek scoren met primeurs het grootste goed geworden. Het levert meer lezers en dus meer advertentie inkomsten op.

Mede als gevolg hiervan houden journalisten en politici elkaar in een verstikende omhelzing. Dat geldt uiteraard meer voor de landelijke politici en media, maar ook menig raadslid weet er als het over de regionale, lokale pers gaat ook mee te praten.

Daarom moeten politici zoeken naar andere media om minder van de commerciële afhankelijk te zijn.

Dat kan voor de raad als geheel, maar ook fracties kunnen er voor kiezen hun keuzes, hun besluiten en hun visies op geheel eigen wijze te etaleren.

Al deze valkuilen vallen te vermijden. Maar dan zullen gemeenteraadsfracties en -leden meer hun politieke richting en opvattingen over maatschappelijke kwesties naar buiten moeten brengen. Zij zullen het publieke debat meer moeten stimuleren, ook door er zelf aan deel te nemen. En men zal systematisch eigen informatie over standpunten en afwegingen moeten geven. En dus:

Simme- Goede raadsleden:

- hebben meer eigen opvattingen dan vragen aan het college.
- gaan eerder in dialoog met de samenleving dan met het college.
- weten de raadsagenda tot hun agenda te maken door meer tijd uit te trekken voor onderwerpen die zij belangrijk vinden dan voor onderwerpen die door de bureaucratie worden aangedragen.
- zoeken eerder de discussie in de raadszaal dan het compromis.
- weten incidenten in politieke acties te vertalen zowel in als buiten de gemeenteraad.
- beseffen dat in contact met de media er geen sprake is van een vanzelfsprekend verbond op inhoud.
- kunnen als geen ander vertolken van wat mensen denken en voelen en laten (een deel van) de deskundigheid bij ambtenaren.
- durven “dommer” en meer onbevangen een raadsvergadering in te gaan als tegenwicht tegen de zelfvoldaanheid van menig collegelid.
- besteden veel aandacht aan waarom ze uiteindelijk welk besluit hebben genomen; ze durven niet alleen in het stadhuis, maar ook er buiten de confrontatie aan te gaan.
- kunnen in gesprekken met journalisten duidelijk te maken waar ze voor staan en wat ze willen en zijn niet bang voor wat anderen (met name collega raadsleden, wethouders, de burgermeester en de ambtenaren) van hun opvattingen vinden.
- gaan daarom ook nooit zo maar een gesprek met de pers aan, maar niet eerder dan dat ze hebben nagegaan wat hun politieke boodschap zal moeten zijn.
- beschouwen overdrachtsdossiers als bron van informatie en nooit als dwingend kader.

Het is een eer burgers in de plaatselijke samenleving te representeren en zo een belangrijke bijdrage te kunnen leveren aan een vitale lokale democratie. Want ondanks noodzakelijke vormen van directe democratie en meer dialoog met de samenleving zal de representatie, de vertegenwoordigende democratie een belangrijke functie blijven houden, omdat a) niet iedereen het kan, b) niet iedereen het wil, c) we ook met te veel zijn en d) coproducties van beleid lang niet alle groepen bereiken.

Verantwoording

Dit pamflet is een product van ‘Ontwikkelnetwerk 4Duaal’. Ontwikkelnetwerk 4Duaal is een initiatief van vier raadsgriffiers (Marianne van Omme, Jaap Paans, Jan Dirk Pruijm en Dick Vrieling) en is opgericht bij het begin van de dualisering in 2002. Het netwerk wordt ondersteund en begeleid door Esther Veldhuijzen van Zanten van VIJFadvies uit Amsterdam.

Ontwikkelnetwerk 4Duaal heeft als doel bij te dragen aan de deskundigheidsbevordering van raadsleden, griffiers en griffiemedewerkers. Voor raadsleden organiseerde het netwerk diverse raadsontmoetingen. Voor griffiemedewerkers maatwerk vaardigheidstrainingen op het gebied van klantgerichtheid en adviesvaardigheid. De griffiers zelf organiseren jaarlijks cyclussen van vijf intervisiebijeenkomsten. Centraal op deze bijeenkomsten staat het reflecteren op en leren van de eigen en andermans praktijk. Iedere bijeenkomst gaan de deelnemers in debat met externe inleiders. Deze inleiders zijn smaakmakers in het denken over de ontwikkeling van onze (lokale) democratie. De inhoud van het pamflet ‘Welkom@onzelokaledemocratie.nl’ is mede tot stand gekomen dankzij de opbrengsten van de discussies met deze inleiders.

Marc Chavannes over *‘Ontwikkelingen in (nieuwe) media, hersens & tanden voor de dualist’*

Bert Euser over *‘Lokale leiders, de opkomst van de geuzendemocratie’*

Eva van der Fluit over *‘De griffier als professional’*

Paul Frissen over *‘De staat van het verschil’*

Herman van Gunsteren over *‘Vertrouwen in democratie’*

Maarten Konigs over *‘Branding en waardenontwikkeling in de lokale democratie’*

Bram van der Lelij en Martijn Lampert over *‘Feiten over ontwikkelingen in onze samenleving’*

Bram Peper over *‘De staat van de lokale democratie’*

Jacques Wallage over *‘Oorzaken van populisme en het belang van een procesoriëntatie’*

Mischa de Winter over *‘Vormen van democratie, opvoeden tot burgerschap’*

Tonnie van der Zouwen over *‘Large scale interventions’*

Colofon

Tekst

Dick H. Vrieling

Jaap Paans

Jan Dirk Pruijm

Marianne van Omme

Esther Veldhuijzen van Zanten

Cartoons

Felix Guerain

Vormgeving

Gemeente Almere

SBZ/Communicatie/Vormgeving

Drukwerk

OBT bv, Den Haag